

СТРУКТУРА ТА ЗМІСТ ПОНЯТТЯ «МІЖЕТНІЧНА ТОЛЕРАНТНІСТЬ»

У статті в науковому аспекті розглянуто сучасну інтерпретацію поняття «толерантність», «етнос», «міжетнічна толерантність» та виявлено загальні риси, які об'єднують різні тлумачення цих термінів. Автором уточнено визначення змісту поняття «міжетнічна толерантність». Розглянуто причини, значення та проблеми поліетнічності та полікультурності в Україні. Представлено логіку виділення у сфері поняття «міжетнічна толерантність» її основних компонентів, критеріїв та показників; розкрито системний зв'язок між ними, який визначає особливості структурної організації міжетнічної толерантності.

Ключові слова: етнос, міжетнічна толерантність, компоненти, критерії, показники.

Нові поняття з'являються як задоволення потреб суспільства, як відображення його замовлень, які висуває суспільне життя на певному етапі свого розвитку. Актуальність нашої роботи зумовлена необхідністю уточнення поняття «міжетнічна толерантність» та визначення його структури, оскільки одержані результати надають можливість оперувати цим поняттям у процесі аналізу особливостей прояву та способів оптимізації міжетнічних стосунків.

Метою статті є визначення системної сутності та ролі міжетнічної толерантності в міжетнічних стосунках і систематизація її структурних елементів.

На території нашої країни проживають люди різних національностей, яким притаманні різні властивості та особливості духовно-культурного життя, різні традиції, звичаї, відмінності світогляду, часто — різна рідна мова. Згодом унаслідок соціальних, економічних та інших взаємодій вони запозичили одне в одного окремі елементи світогляду та культури, які стали в такий спосіб спільними для більшості етнічних груп. Разом із тим, кожна група, переважно, зберегла свою ідентичність. У результаті цих відносин зародилися споконвічні соціальні уявлення про людей залежно від етнічних, світоглядних та інших відмінностей, що призвело до появи різноманітних стереотипів міжетнічної поведінки. Саме тому оволодіння молоддю культурою міжетнічних стосунків є важливим чинником майбутньої ефективної взаємодії в професійній діяльності та побуті, запорукою порозуміння й запобігання небажаних конфліктів [4, с. 16].

Поліетнічність та полікультурність України часто приводять до формування негативних стереотипів, які засновані на відстохуванні «чужого», не сприйнятті чужих цінностей. Коріння цього ховаються у нестачі власної культури, невмінні користуватися принципами культури міжетнічних стосунків та у нерозумінні їх.

Генетична та фенотипова різноманітність є важливими чинниками історичного розвитку. Без них, у межах однорідної спільноти, не відбувався б процес еволюції. Збереження різноманітності є запорукою розвитку системи, а толерантність, формування позитивних стереотипів, тобто перебудова якості стереотипів — запорукою ступового, безконфліктного розвитку.

Поняття «міжетнічна толерантність» набуло соціального значення, коли питання етнічності та визначення етнічної ідентичності стали пріоритетними, міжетнічні стосунки — проблемою, а етнологія — повноправною наукою.

Неодноразові зміни кордонів, процеси еміграції та імміграції, піднесення загальної, з різних причин, міграційної активності населення багатьох країн, змішані шлюби, асиміляція та інтеграція етносів привели до виникнення принципової суперечності нашого життя. З одного боку, простежується тенденція до глобалізації. Різноманітність традицій, звичаїв, віросповідань, світоглядів, взагалі культурних позицій потребує культурного обміну, збагачення етносів та націй в результаті запозичення одна одної своїх оригінальних рис. Не менше значення має обмін досягненнями в різних сферах наук, особливо — у педагогіці, у галузі виховання та навчання.

Як зазначає К. Журба, посилення руху до глобалізації викликає відповідне посилення прагнення етнічних груп, націй та рас до ствердження та збереження своєї самоідентичності, посилення етнічного менталітету, до збереження та розвитку національно-етнічних традицій, звичаїв, мов, оригінальних рис етнічної культури [6, с. 86-87].

Ці протилежні тенденції зробили проблемою міжетнічні та міжнаціональні стосунки. Як перша реакція на «знаковість», на зустріч з «чужим», невідомим, незрозумілим виникає упередженість стосовно людей інших етнічних груп, а за нею — набування проблемою соціально-політичного кольору. У результаті стихійного, некерованого характеру міжетнічних стосунків та взаємодій виникають такі негативні явища, як расизм та ксенофобія.

Серед багатьох суперечностей, яких зазнає кожна поліетнічна, полікультурна держава, значне місце посідає суперечність сучасності, що полягає в невизначеності деяких понять, які одночасно мають величезне науково-теоретичне та практичне значення в педагогіці, навчанні та вихованні міжетнічної толерантності. Насамперед, ця суперечність стосується поняття етносу, етнічних груп, етнічної самосвідомості та супутніх явищ і понять.

У результаті наукового пошуку А. Кузнецова з'ясовано, що основні положення теорії етносу були сформульовані у 1920 р. С. Широкогоровим, який вважав, що етнос — це форма існування окремих груп людства, основні ознаки яких «єдність походження, звичаїв, мови та укладу життя» [9, с. 61-62].

Досліджуючи наукові надбання Л. Гумілева, С. Банних відмічає, що він визначав «етнос» як елемент етносфери, біосоціальної реальності, яка розвивається за власними унікальними закономірностями [2]. Цікавою та достатньо переконливою є концепція Л. Гумілева щодо механізму формування етносів. Учений вважав, що однією з найважливіших особливостей етносу є функціонування механізму самозбереження себе як оригінальної, неповторної сукупності людей, відмінної від усіх інших. Механізм самозбереження заснований на внутрішніх системоутворювальних зв'язках. Останні притаманні етносу як природно-соціальної цілності, забезпечують його відновлення та виживання. Оскільки людина характеризується подвійністю своєї сутності, оскільки вона є біосоціальною істотою, етнос складається в процесі взаємодії людей із природним середовищем, функціонує так, щоб забезпечити існування кожного індивіду, і набуває адаптацій до довкілля. Характер останніх і визначає спосіб функціонування колективу — етносу [2].

Якщо проаналізувати дані та інші, численні визначення етносу, можна виділити його основні характеристики — самосвідомість, в основі якої лежить альтернативне уявлення про принципові відмінності від інших угруповань людей за особливостями культури, психічного складу та оригінальних стереотипів поведінки («ми — такі, проте інші від нас відрізняються»); відносна стійкість, проте здатність змінюватися у часі; відносно синхронне виникнення та взаємозв'язки етнічної самосвідомості, психічного складу та етнічної культури, що надає етносу системних властивостей.

Притаманний етносу психологічний склад, або етнічний характер — це неповторна індивідуальна сукупність рис та особливостей характеру, реакцій на подразники та ситуації, прояв емоцій, що зумовлюється типом вищої нервової діяльності та залежить від генотипу, впливу факторів середовища і особливостей перебігу процесу пристосування до впливу обставин.

Етнічна культура — найбільш широке поняття, яке охоплює мову, народне мистецтво та форми його модернізації, звичаї, обряди, традиції, норми поведінки, звички та інші аналогічні фактори, що передаються в ряду поколінь, незважаючи на відсутність їх безпосередньої генетичної обумовленості.

Кожен етнос повинен розглядатись як індивідуальний, унікальний, самодостатній феномен. Якщо етноси є системними структурами, що виникли, формувалися та розвиваються історично, логічно та необхідно розглянути явище етногенезу та визначити вчення про етноси як науку етнологію — *ethnos* (народ) та *logos* (наука). У науковій літературі зазначається, що самостійна наука виникла у середині XIX сторіччя, як необхідність пояснити відмінності культурного розвитку різних спільнот, механізми формування особливостей ет-

нічної психології і расових відмінностей. Як вказують науковці [2; 3; 4], у 1830 році французький учений Жан Жак Ампер розробив загальну класифікацію гуманітарних, «антропологічних» наук, вирізвив серед них етнологію та запропонував використовувати це поняття як визначення нової науки про різні народи та культури. У 1839 році було засновано Паризьке товариство етнології. Ця дата стала офіційним утвердженням статусу етнології як самостійної науки. Проте розуміння та визначення змісту, предмету, цілей та місця її в системі інших наук обговорюється та зазнає суперечностей до сьогодні.

Незалежно від варіантів визначення змісту поняття етносу, одним з ефективних важелів регулювання та оптимізації міжетнічних стосунків і взаємодій може стати (і стає) саме міжетнічна толерантність, яка є універсальним принципом існування та життєздатності людства [6, с. 91]. К. Журба відмічає, що міжетнічні стосунки трактуються як відносини між народами, етнічними спільнотами та всередині них [6, с. 91].

Соціальна важливість явища толерантності, невід’ємна необхідність його застосування у процесі оптимізації міжетнічних стосунків та взаємодій залучає дослідження науковців різних сфер — психологів, педагогів, соціологів до розгляду різних аспектів толерантності.

У наукових роботах як українських, так і зарубіжних науковців з філософії, правознавства, соціології, політології, психології, педагогіки досліджуються міжетнічні стосунки, розробляються різні підходи до формування стратегії безконфліктного розвитку суспільства, розглядається проблема застосування міжетнічної толерантності в забезпеченні толерантності поведінки в міжетнічних стосунках.

Дослідження Н. Капустіної демонструють, що вперше термін «толерантність» увів Пітер Брайан Медовар у 1953 році на позначення в імунології ареаактивності організму на втручання генетично чужорідних структур і речовин, лікарських препаратів та трансплантатів [7, с. 61]. Учена відмічає, що більш давнім, аналогічним за змістом, є поняття «терпимість», тобто здатність терпимо ставитися до будь-якого явища, події, інформації. Науковець вважає, що ідея толерантності виникла у процесі розвитку суспільства, коли різноманітність культур, релігій, традицій, принципи ставлення до яких ще не могли бути визначені та сформульовані, привела до появи скептичного до них ставлення і як альтернативи — ідеї толерантності. Звернення до праці Аристотеля «Нікомахова етика» демонструє, що саме він став першим, хто в IV віці до н. е. звернув увагу на наявність у людей такого душевного складу, який дає їм змогу «однаково ставитися до знайомих та незнайомих, близьких та сторонніх» [7, с. 61].

Складність, неоднозначність, багатомірність та соціальне значення міжетнічної толерантності потребує деяких пояснень щодо реалізації різних підходів в її дослідження та оптимізації.

Етнічна ідентичність, відчуття власної належності до певної етнічної структури — це одна з форм прояву етнічності, тобто системи почуттів, знань, світоглядних настанов, які сприймаються особистістю як позитивні, переконливі, їй також притаманні, та зумовлюють її ставлення до спільноти і форми взаємодії з нею.

Функція толерантності полягає не у руйнуванні негативних стереотипів, а у зміні їхнього характеру та подоланні несприятливого впливу за допомогою реалізації толерантних міжетнічних стосунків. Когнітивний та інструментальний характер толерантності найкращим способом реалізується у безпосередньому контакті етнічних та соціальних угруповань, під час діалогу, упродовж якого відбувається розуміння та засвоєння інформації про інших, культурне зближення та знаходяться можливості для розв'язання соціальних проблем.

У своїх працях А. Асмолов [1, с. 7] вважає толерантність соціальною категорією і визначає її як наявність поваги, рівноправ'я, відмовлення від домінування та насильства, визнання багатомірності і різноманітності культур, норм, віросповідань, і відповідно — відмову від одноманітності або приведення до якоїсь єдиної точки зору.

Різноманітне тлумачення сутності толерантності пов'язане з різними принциповими підходами до аналізу та розуміння її основних характеристик. Так, філософи зазначають, що толерантність — це єдність протилежних тенденцій, в межах якої відбувається процес постійної боротьби, що є передумовою та двигуном будь-якого подальшого розвитку. Фактором, який може утримувати систему на верхівці, оберігати її від міжетнічного конфлікту, є міжетнічна толерантність. Для того, щоб здійснити свою миротворчу функцію, щоб забезпечити перехід суспільства до культури миру, толерантність повинна бути не пасивним, а активно діючим фактором. Справжня толерантність як результат досягнення людиною, групою людей або державою вищого рівню обізнаності, громадянської свідомості, прогресивності мислення — це активна позиція, заснована на розумінні та сприйнятті різноманіття культур, універсальних прав і свобод людини, її права на свободу думок, совісті та переконань.

Філософська інтерпретація поняття толерантності полягає у розумінні її значення та ролі як складової соціальної компетентності, ознаки та прояви якої зумовлюють і забезпечують ключові компетентності особистості — здатність до автономної діяльності, інтерактивного використання комунікативних, наприклад, мовних засобів. Застосування інтерактивних технологій, що є ознакою розвитку комунікативної компетентності, реалізується як вміння функціонувати в соціально гетерогенних групах і знаменує собою прояв соціальної компетентності. Отже, життєва компетентність є комплексним та системним явищем і, відповідно, — поняттям, функціональні, якісні складові якого характеризують різнобічність прояву компетентнос-

ті на всіх рівнях організації суспільного життя — комунікаційному, соціальному, науковому, діяльнісному.

Е. Бімбаєва вважає, що міжетнічна толерантність є специфічною формою толерантності, яка виявляється у сфері міжетнічних відносин, і дає таке визначення: «толерантність» — активне ставлення до подій, формується на основі визнання прав і свобод людини, що включає установку на взаєморозуміння і повагу до думки, культури і способу життя інших відносин [3, с. 15].

Г. Кірчак зауважує, що в основі визначення сутності поняття «міжетнічна толерантність» лежить «інтегроване моральне новоутворення у старшокласників» — розуміння «цінності іншої людини» [8, с. 6]. Суттєві ознаки нових моральних якостей особистості збігаються з показниками вихованості міжетнічної толерантності у сфері різних компонентів та критеріїв її структури, що свідчить про системну організацію поняття «міжетнічна толерантність» [8, с. 7].

У своїй праці І. Стародубова відмічає, що педагоги вважають основним змістом толерантності її значення як моральної якості особистості, сприяння знаходженню істини навіть у конфліктних ситуаціях, роль як основи цивілізованих стосунків. Звідси виходить розуміння ролі формування сприятливих для виховання толерантності педагогічних умов. На думку І. Стародубової, старшокласник «шукає формулу, яка одразу висвітлила б йому і сенс власного буття, і перспективи розвитку всього людства». За таких умов найважливішим методологічним принципом є індивідуальний підхід, реалізація якого сприяє успішному розвитку особистості кожного старшокласника в процесі діалогічного спілкування за наявності довіри та позитивних стосунків між педагогом та старшокласником [10, с. 44].

У межах різноманітних підходів до визначення структури поняття «міжетнічна толерантність» можна вирізнити певні загальні риси, що характеризують у структурі толерантності такі компоненти.

Когнітивний компонент дає науково-освітню основу, забезпечує обізнаність старшокласника в питаннях щодо високих філософських понять. Цей компонент поняття міжетнічної толерантності виділяється на основі пізнавального критерію — знань про сутність основних складових міжетнічної толерантності.

Показниками цього критерію є:

- 1) сукупність уявлень та знань про етнічні групи різного рівня, про їхні особливості та принципові відмінності від інших людських спільнот;
- 2) знання та розуміння старшокласниками власної етнічної належності, знання своїх прав і обов'язків;
- 3) уявлення про можливість саморозвитку та становлення свідомості і самосвідомості;

- 4) здатність до діалогу та діалогічного мислення, у процесі реалізації яких здійснюється безпосередній особистісний контакт, розширюються можливості уявлень та набуття знань.

Емоційно-ціннісний компонент характеризується в своєму змісті мотивацією необхідності шанобливих стосунків, соціальної відповідальності, подолання негативних стереотипів та відмови від упереджень і визначається критерієм ціннісної настанови на потенційно культурну та толерантну людину — найвищу цінність світу. Ціннісний підхід, адекватність оцінювання різних проявів особливостей інших етнічних груп, здатність здійснювати порівняльний аналіз індивідуальних та загальнолюдських цінностей, уміння розуміти вагомість останніх свідчать про рівень досягнення успіху старшокласника у забезпеченні толерантності міжетнічних стосунків. Показниками критерію є:

- 1) суб'єктивні параметри особистості, яка залежно від свого психічного складу, динаміки нервових процесів, емоційної реакції на «знаковість» та прояву індивідуальних якостей, уподобань, настрою, характеру міжетнічних стосунків оцінює себе, інших та ситуацію в тій або іншій мірі адекватності;
- 2) моральна вихованість старшокласника — доброзичливість, ввічливість, терплячість, емпатія та відчуття партнера, адекватне уявлення про внутрішній світ та переживання іншої людини.

Поведінково-діяльнісний компонент відображає вже реалізоване та усвідомлене вміння керувати своїми вчинками та діяльністю, здатність до гуманної взаємодії з іншими людьми на основі знаходження відповідних засобів спілкування та розуміння особливостей їхнього «внутрішнього світу». Критеріями стосовно цього компонента є уміння аналізувати причини, визначати можливі наслідки та вирішувати конфліктні ситуації на основі толерантної поведінки та організації відповідної діяльності. Показниками є: прояви толерантності, правильне оцінювання рівня досягнення толерантності міжетнічних стосунків у різних ситуаціях; усвідомлений прояв неупередженості, слідування не тільки за своїми конкретними вчинками та зовнішніми реакціями поведінки, а також — за словами, інтонацією та виразом обличчя; дивергентність, гнучкість, критичність мислення та мобільність, автономність і динамічність поведінки; стійкість та емоційна стабільність, які надають людині можливості у будь-яких умовах зберігати і, якщо стає потрібним, мирно відстоювати свої позиції; соціальна активність, адаптованість та соціальний оптимізм, які є запорукою та втіленням соціальної відповідальності; глибокий аналіз ситуації, упевненість в адекватності своїх уявлень, оцінок та вибору реакцій поведінки і практичних дій.

Визначення структурних елементів міжетнічної толерантності — компонентів, критеріїв та показників — формує уявлення про міжетнічну толерантність як педагогічну, психологічну та соціальну категорію і сприяє оптимальному вибору методології вивчення цього феномену. Логічна послідовність визначення компонентів толерантності відображає перехід від пізнання до його емоційної інтерпретації та до остаточного вираження знань і відчуттів у практичній діяльності.

Зміст поняття «міжетнічна толерантність» характеризує її як результат успішної реалізації потенціальних якостей людини в складних умовах поліетнічної та полікультурної людської спільноти, існування якої залежить від здійснення оптимальних форм міжетнічних стосунків і взаємодій. Розуміння існування суспільства у вигляді етнічних угруповань різного рівня та загальна тенденція глобалізації зумовлюють необхідність усунення будь-яких упереджень з будь-яких причин (етнічних, расових, соціальних) та збереження і розвитку міжетнічної толерантності.

Література

1. Асмолов А.Г. На пути к толерантному сознанию [Электронный ресурс]. / А.Г. Асмолов. — М. : Смысл. — 200-255 с. — Режим доступа: <http://www.tolerance.ru>. — Назва з екрана.
2. Банних С.Г. Дискурс этноса [Электронный ресурс] / С. Г. Банних ; Международная Академия Дискурс Исследований, 2009. — Режим доступа: http://u6935.netangels.ru/index.php?Optioncom_content&view=category&layout. — Загл. с экрана.
3. Бимбаева Э.В. Межэтническая толерантность современных студентов : автореф. дис. ... канд. соц. наук : спец. 22.00.04 «Социальная структура, социальные институты и процессы» / Э. В. Бимбаева. — Улан-Удэ, 2011. — 26 с.
4. Бондырева С. К. Толерантность (введение в проблему) [Электронный ресурс] / С. К. Бондырева, Д. В. Колесов. — М. : МПСИ ; Воронеж : МОДЭК, 2011. — 240 с.
5. Горлова А.В. Особливості виховання підлітків у кризовий період їх розвитку : автореф. дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.07 «Теорія і методика виховання» / А. В. Горлова. — К., 2013. — С. 6-7.
6. Журба К.О. Виховання у школярів міжнаціональної толерантності як наукова проблема / К.О. Журба // Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді : зб. наук. праць / Ін-т проблем виховання АПН України. — Кіровоград : Імекс — ЛТД, 2010. — Вип. 14, кн.1. — С. 86-87.
7. Капустина Н.Г. Формирование толерантности в структуре этического мировоззрения // Известия Уральского государственного университета. — 2008. — № 60. — С. 61-69.
8. Кірчак Г.А. Виховання у старшокласників цінності іншої людини в позаурочній діяльності : автореф. дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.07 «Теорія і методика виховання». — К., 2013. — С. 6-7.

9. Кузнецов А. М. Теория этноса С. М. Широкогорова // Этнографическое обозрение. — 2006. — № 3. — С. 56-71.
10. Стародубова И. Д. Сборник диагностических методик по исследованию развития толерантности. [Электронный ресурс] / И. Д. Стародубова. — Режим доступа: <http://shkoleniy.ru/507/index-4508.html>. — Загл. с экрана.

В статье отражена различная интерпретация понятий «толерантность», «этнос», «межэтническая толерантность» и выявлены общие черты, объединяющие разные толкования. Автором уточняется содержание понятия «межэтническая толерантность». Рассматриваются причины, значение и проблемы полиэтничности и поликультурности Украины. Представлена логика выделения в сфере понятия «межэтническая толерантность» ее основных составляющих — компонентов, критериев и показателей; раскрывается системная связь между ними, определяющая особенности структурной организации межэтнической толерантности.

Ключевые слова: межэтническая толерантность, этнос, глобализация, компоненты, критерии, показатели.

O. V. Verbytskyi

The Structure and Content of the Concept «Interethnic Tolerance»

The Institute of Problems on Education of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine (9 Berlynskoho Str., Kyiv, Ukraine)

This article explains different interpretations of «tolerance», «ethnos», «ethnic tolerance» concepts and identifies their common traits, which combine these different interpretations. The author specifies the definition of the concept «interethnic tolerance». The reasons, value, and problems of polyethnicity and polyculturalism in Ukraine are considered. Selection logic in the sphere of the «interethnic tolerance» concept is presented, and the main components of the concept, its criteria and indicators; system connection between them that define the peculiarities of the structural organization of interethnic tolerance, are revealed. The content of the notion «interethnic tolerance» allows us to consider it as the result of successful realization of a person's potential under difficult conditions of polyethnic and polycultural society, the existence of which depends on the optimal forms of interethnic relations and interactions. As we understand society to be ethnic groups of various levels with a tendency to globalization, there is an urgent need to remove any prejudices of any causes (ethnic, race, social) and to preserve and develop interethnic tolerance.

Keywords: interethnic tolerance; ethnos; globalization; components; criteria; indicators.

References

1. Asmolov, A. G. *Na puti k tolerantnomu soznaniu* [On the Way to Tolerant Consciousness]. Retrieved from <http://www.tolerance.ru/>
2. Bannykh, S. G. (2009). *Diskurs etnosa* [Discourse of Ethnos]. Retrieved from http://u6935.netangels.ru/index.php?Optioncom_content&view=category&layout.
3. Bimbaeva, E. V. (2011). *Mezhetnicheskaia tolerantnost sovremennykh studentov* [Interethnic Tolerance of Modern Students]. (Dissertation Abstract, Ulan-Ude).
4. Bondyreva, S. K., & Kolesov, D. V. *Tolerantnost: vvedenie v problemu* [Tolerance: Introduction to Problem]. Moscow: MPSI; Voronezh: MODEK, 2011.
5. Horlova, A. V. (2013). *Osoblyvosti vykhovannia pidlitkiv u kryzovyi period yikh rozvytku* [Peculiarities of Education of Adolescents in Crisis Period of Their Being] (Dissertation Abstract, Kyiv).

6. Zhurba, K. O. (2010). Vychovannia u shkoliariv mizhnatsionalnoi tolerantnosti yak naukova problema [Education of International Tolerance as a Scientific Problem]. In *Teoretyko-metodychni problemy vikhovannia ditei ta uchnivskoi molodi: zbirnyk naukovykh prats: Vol. 14 (1)*. Kirovohrad: Tov. «Imeks-LTD».
7. Kapustina, N. G. (2008). Formirovanie tolerantnosti v strukture eticheskogo mirovozzreniia [Formation of Tolerance in Structure of Ethical World-View]. *Izvestiia Uralskogo gosudarstvennogo universiteta*, 60, 61-69.
8. Kirchak, H. A. (2013). *Vychovannia u starshoklasnikiv tsinnosti inshoi liudyny v pozaurochnii diialnosti* [Education of Other Person Value of Senior Pupils in Extracurricular Activity] (Dissertation Abstract, Kyiv).
9. Kuznetsov, A. M. (2006). Teoriia etnosa S. M. Shirokogorova [Theory of Ethnos of S. M. Shirokogorova]. *Etnograficheskoe obozrenie*, 3, 56-71.
10. Starodubova, I. D. *Sbornik diagnosticheskikh metodik po issledovaniiu razvitiia tolerantnosti* [Collection of Diagnostic Methods of Investigation of Tolerance Development]. Retrieved from <http://shkoleniy.ru/507/index-4508.html>